

İRAKLI ŞAİR MA'RÛF ER-RUSÂFÎ'NİN GÖZÜNDEN HÛLÂĞÛ'NUN BAĞDAT İSTİLASI

Adnan ARSLAN*

Öz

İslam tarihinin en kahredici olaylarından birisi, 1258 yılında Bağdat'ın Moğol orduları tarafından istila edilmesidir. Günlerce süren katliam sonucunda şehir yerle bir edilmiş, yüzbinlerce insan öldürülmüş ve kütüphaneler yakılmış, nehre dökülmüş ve İslam medeniyetine kasdedilmiştir. Bağdat'ın tahribi Arap edebiyatında şehir mersiyesi olarak bilinen türe konu olmuş ve pek çok şair, şehrin başına gelenler üzerine ağıt yakmıştır. Bu şairlerden biri olan Iraklı şair Ma'rûf er-Rusâfî (ö. 1945), yaklaşık altmış beyitlik kasidesinde Bağdat'ta yaşananları edebi bir üslup içerisinde ele almıştır. Kasidede işgalin nasıl gerçekleştiğine dair tarihi veriler edebi sanatlar eşliğinde tasvir edilirken bir taraftan da yapılan hatalara göndermede bulunularak Irak ve İslam dünyasına da mesajlar vermeye çalışılmıştır. Bu çalışmada şairin kasidesi edebi dil ve üslubun yanı sıra içerdiği siyasi ve sosyal tavsiyeler iki ayrı başlık halinde incelenmiştir. Şaire göre, Bağdat'ın sukuta uğradığı 1258 öncesi ile şairin büyük yıkılışlara tanıklık ettiği yirminci yüzyıl başları arasında Sünni-Şii çekişmesi bakımından çok bir fark yoktur. Bağdat ve civarında asırlar boyu devam eden ve Müslümanlara hilafetin yıkılması ve katliamlar yaşanması gibi çok ağır bedeller ödeten Sünni-Şii çatışması hala devam etmektedir. Bu açıdan Rusâfî'nin kasidesi, tarihi bir olayı edebi üslup içerisinde aktarırken güne ve gelecek kuşaklara belirli düşüncelerin satır arasında nasıl telkin edilebileceğine dair fikir vermektedir denilebilir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Arap Şiiri, Ma'rûf er-Rusâfî, Hülâğû, Bağdat.

Reading Hülegü's Invasion of Baghdad through the Point of the View of Iraqi Poet Ma'rûf al-Rusâfî

Abstract

One of the most devastating events in the history of Islam was the invasion of Baghdad by the Mongol armies in 1258. As a result of the massacre that lasted for days, the city was destroyed, hundreds of thousands of people were killed, and the libraries were poured into the river, meaning Islamic civilization. The destruction of Baghdad became the subject of the genre known as the city elegy in Arabic literature, and many poets lamented over what happened to the city. One of these

* Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, ORCID ID: 0000-0002-3989-6612, e-mail: adnan.arslan@bilecik.edu.tr

poets, the Iraqi poet Ma'rûf al-Rusâfî (d. 1945), dealt with the events in Baghdad in a literary style in his eulogy of about sixty couplets. In the eulogy, historical data about how the occupation took place are depicted in the company of literary arts, on the other hand, it is tried to give messages to Iraq and the Islamic world by referring to the mistakes made. In this study, besides the literary language and style of the poet's ode, the political and social recommendations it contains are examined under two separate headings. According to the poet, there is not much difference in terms of Sunni-Shiite conflict between before 1258, when Baghdad fell silent, and at the beginning of the twentieth century, when the poet witnessed great collapses. The Sunni-Shiite conflict which has been going on for centuries in and around Baghdad and which made Muslims pay a heavy price, such as the destruction of the caliphate and massacres, still continues. In this respect, it can be said that al-Rusâfî's eulogy, while conveying a historical event in a literary style, gives an idea about how certain thoughts can be inculcated to the present and future generations.

Keywords: Arabic Language and rhetoric, Arabic poetry, Ma'rûf al-Rusâfî, Hülegü, Baghdad.

Makalenin Dergiye Ulaştığı Tarih: 15.07.2022; Hakem ve Yayın Kurulu Değerlendirmesinden Geçen Makalenin Yayına Kabul Edildiği Tarih: 12.09.2022

Giriş

Batı seferi için Moğol İmparatorluğunun ilk başkenti olan Karakorum'dan¹ 1253 yılında yola çıkan Hülâgû (ö. 663/1265)², 1256 yılında Rey şehri yakınılarında bulunan, Hasan Sabbâh'ın (ö. 518/1124) Bâtınî karargâhına çevirdiği Alamut Kalesini ele geçirmek için geldi.³ Sultan Melikşah (ö. 485/1092), Sultan Muhammed Tapar (ö. 511/1118) ve Sultan Sencer (ö. 552/1157) gibi Selçuklu sultanları tarafından defalarca kuşatılan fakat arazi koşullarından dolayı ele geçirilemeyen bu ve diğer kaleleri⁴ Hülâgû, Batınî lideri Rükneddîn Hürşâh'ın teslimiyet şartlarını kabul etmesi üzerine zapt etti.⁵ Hülâgû'nun Haşhaşileri bitirmek için Abbasi halifesi Müsta'sım-Billâh'tan (ö. 656/1258) destek istemesi Bağdat'ın işgali ve dolayısıyla da Abbasi hilafetinin sona er-

- 1 Şehir hakkında ayrıntı için bk. Jan Bemmann - Susanne Reichert, "Karakorum, the First Capital of the Mongol World Empire: an Imperial City in a Non-Urban Society", *Asian Archaeology* (2020). (Erişim 30 Mayıs 2020)
- 2 Ebü'l-Muzaffer Alâüddîn Atâ' Melik el-Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ* (Kahire: el-Merkezu'l-Kavmî li't-Terceme, 2015), 3/97.
- 3 Şemsuddîn ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Ömer abdüsselâm et-Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1993), 48/25.
- 4 Abdülkerim Özaydın, "Alamut", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/337. (336-337)
- 5 Cihan Piyadeoğlu, "Selçuklu Ve İsmâîlî Kalesi Girdkûh", *Türkiyat Mecmuası* 27/1 (2017), 255.

mesinin fitilini ateşleyen bir kıvılcım olmuştu. Zira Hülâgû, Alamut Kalesi'ne düzenlediği bu kuşatma için Halifeden destek istemiş fakat bu isteği kabul edilmemişti. Buna sinirlenen Hülâgû, kalenin ele geçirilmesinden sonra Bağdat'a yönelmiş ve kısa bir süre içerisinde şehri işgal ve tahrip etmişti.⁶ Fakat şunu da belirtmek gerekir ki Hülâgû'nun, kardeşi Moğol Hükümdarı Mengü Hân'dan aldığı talimat, Bağdat da dâhil olmak üzere Mezopotamya, İran ve Suriye'yi ele geçirme üzerineydi.⁷ Dolayısıyla Halifenin destek çağrısına olumlu karşılık vermemiş olmasını istilanın tek sebebi olarak görmek isabetli olmayabilir.

Bağdat'a giren Hülâgû'nun şehirde yaptıkları kan donduracak gaddarlıkta idi. Dünya savaş tarihinde eşine az rastlanacak fecaatte bir katliam gerçekleştirdi.⁸ Kadın, çocuk, yaşlı gözetmeden tüm şehir ahalisini kılıçtan geçirdi. Katliamın boyutuna ilişkin muhtelif rivayetler bulunmakla birlikte, inanılması zor bir sayı olan sekiz yüz bin kişinin yaklaşık bir ay içerisinde öldürüldüğü söylenmektedir.⁹ Şehrin tüm sokaklarına dağılmış bir vaziyette olan ceset yığınlarının feci kokusu ve çürümüş bedenlerden yayılan salgınlardan dolayı Bağdat, korkunç bir manzaraya dönüşmüştü.¹⁰ Bağdat'ta halkın katliama tabi tutulduğu ve en azından on binlerce insanın öldürüldüğü bilgisi, Çin asıllı bir seyyah olup Hülâgû'ya elçi olarak gönderilen Ç'ang Te'nin seyahat notlarında dahi kaydedilmiştir.¹¹ Hülâgû'nun kurucusu olduğu İlhanlılar Devleti tarihçisi Reşîdüddîn'in de Moğol ordusunun Bağdat'a girdikten sonra katliam ve yağmacılık yaptığını, yaş kuru karşılıklarına ne çıkarsa yakıp yıktıklarını ifade etmektedir.¹² Araştırmacı Ali Bahrani Pour, Moğolların şehirde yaptıklarına tanıklık eden ve gördüklerini kaleme alan bir Bağdatlının notuna ulaşmıştır. Bu el yazmada anlatıldığına göre Moğol askerleri, şehirde karşılıklarına çıkan herkesi öldürmüşlerdir.¹³

- 6 Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemâni'l-İber) ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fi eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men-âşarahüm min-zevi's-sultâni'l-ekber*, thk. Halîl Şehhâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 7/726.
- 7 Muhammad Abdul Karim, "Baghdad's Fall And Its Aftermath Contesting the Central Asian Political Background and the Emergence of Islamic Mongol Dynasties", *Al-Jâmi'ah: Journal of Islamic Studies* 56/1 (2018), 199.
- 8 Moğolların daha önce Çin, Buhara vs. yerlerdeki benzer katliamları, bu durumun genel vahşi bir savaş stratejileri olduğunu göstermektedir.
- 9 Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî, *el-Envâru'z-zâhire ve'l-kevâkibü'l-bâhire mine'n-Nücûmi'z-zâhire* (Mısır: Dâru'l-Kutub, ts.), 7/50.
- 10 Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Alî Şeyrî (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Turâsi'l-Arabî, 1988), 13/236.
- 11 H. Ahmet Özdemir, "Moğol İstilasıyla İlgili Çin Kaynakları ve Si Shi Ki'ye Göre Hülâgû'nun Batı Seferi", *Marife* 5/1 (Bahar 2005), 103.
- 12 Ebü'l Hayr (Ebü'l-Fazl) Hâce Reşîdüddîn Fazlullâh-I Hemedânî, *Câmi' u't-tevârih* (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, ts.), 2/291.
- 13 Ali Bahrani Pour, "A Study Of An Unknown Primary Document On The Fall Of Abbasid Baghdad To The Mongols (Written By The Defeated Side)", *Acta Via Serica* 2/2 (2017), 22.

Bir takım tarihi kaynaklar Bağdat'ın Hülâgû orduları tarafından kolayca ele geçirilmesindeki önemli askeri zaafın arka planında, vezir İbnü'l-Alkamî'nin (ö. 656/1258) rolü olduğundan bahsetmektedirler.¹⁴ Vezir, Abbasi Devleti'nin Şîî nüfusa sahip Kerh şehrinde meydana gelen bir Sünnî-Şîî çatışmasında, Sünnilerin tarafını tutarak şehri yağmalattıran Halifenin oğlu Ebû Bekir ve Rükneddîn ed-Devâtdâr'dan dolayı derin bir intikam duygusuna kapılmıştı.¹⁵ Rivayetlere göre vezir, kardeşi aracılığıyla gizlice Hülâgu ile görüşmüş ve şehri kendisine bizzat kendisinin teslim edeceğini bildirmiştir. Halifenin sıkı bir hazırlıkla şehri savunmakta rehabet göstermesinin arkasında yatan sebebin vezirin ihanetinin olduğu söylenmektedir.¹⁶ Vezirin, hilafetin Şiilere geçmesi için Abbasi Devleti'nin çökmesini dört gözle bekleyen bir münafık olduğu anlatılmaktadır.¹⁷ Onun beklentisine göre Bağdat, Hülâgû'nun eline geçecek ve kendisi de orada yardımcı olacak.¹⁸ Tarihi kaynakların aktardığına göre vezir, Halife Müsta'sım'ın babası olan el-Müstan-sır-Billâh (ö. 1226/1242) zamanında harekâta hazır durumda bulunan yüz bin askerin sayısını gereksiz fazla bulmuş, halifeden bu sayıyı azaltmasını tavsiye etmiştir. Bağdat'ın kolayca Hülâgû'nun eline geçmesinin sebebinin de bu olduğu söylenmektedir.¹⁹ Vezir asker sayısının azaltılmasında askerlere

- 14 Ebü'l-Feth Kutbüddîn Mûsâ b. Muhammed b. Ahmed el-Ba'lebekkî el-Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1993), 1/86.
- 15 Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl İbn Kesîr, *el-Muhtasar fi ahbârî'l-beşer* (Mısır: el-Matba'atu'l-Huseyniyye, ts.), 3/193.
- 16 Sârimüddîn İbn Dokmak, *Nüzhetu'l-enâm fi târîhi'l-İslâm*, thk. Sumeyr Tabbâra (Beirut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1999), 234.
- 17 Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî* (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996), 2/190.
- 18 Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab fi ahbârî men zehab*, thk. Mahmûd el-Arnâvûd (Şam: Dâru İbn Kesîr, 1986), 7/468.
- 19 İbn Tağrîberdî, *el-Envâru'z-zâhire*, 7/48. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinde "İbnü'l-Alkamî" maddesini kaleme alan Abdülkerim Özyadın'ın aktardığına göre bazı araştırmacılar, *İbnü'l-Alkamî'nin mezhep taassubuna ve rakibi devâtdâr-ı sagîrin olumsuz propagandasına kurban gittiğini, aslında onun Hülâgû ile iş birliği yaparak Bağdat'ın istilâ ve yağma edilmesine sebebiyet vermediğini ve bu tür suçlamalara müstahak olacak bir harekette bulunmadığı* düşüncesindedirler. Abdülkerim Özyadın, "İbnü'l-Alkamî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/484. İbnü'l-Alkamî'nin Bağdat'ın sukutunda dahil olmadığı ve bu meyandaki suçlamaların Sünnî tarihçilerin çarpıtması olduğu yönündeki diğer bir görüş de Murat Tural'a aittir. Murat Tural, "Hülâgû Han'ın Bağdat'ı İstilas (1258) ve Tahribe Teşvik meselesi", *Tarih Okulu Dergisi* 10/30 (2017), 29. Hanifi Şâhin, İbnü'l-Alkamî'ye mezkûr konuda yöneltilen suçlama ve savunmaları bir araya getirmiştir. Şâhin, Vezir lehinde söylenenleri şu şekilde özetlemektedir: *Alkamî'nin bu konuda bir suçu yoktur. Ayrıca Alkamî'nin ihanetle suçlanmasının temel nedeni, onun Şîî olmasıdır. O, Şîî olmasaydı kesinlikle böyle bir ithamla karşılaşmazdı. Çünkü Sünnî kaynaklarca edip, vakarlı ve başarılı bir devlet adamı olarak sunulan bir insanın, daha sonra ihanetle suçlanması, bu kaynakların düştüğü bir çelişkidir. Kaldı ki, Şia'nın tarih kaynakları, bu ihaneti doğrulamamaktadır. O halde Sünnî kaynakların ihanet suçlaması tutarsızdır.* Hanifi Şâhin, "Abbasiilerin Son dönemlerinden İlhanlıların Yıkılışına Kadarki Süreçte Şîî Sünnî İlişkileri", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları* 6/2 (Güz 2013), 23. Yine Çağdaş Suudi tarihçilerden el-Gâmidî, Bağdat'ın sukutunda Şîîler hakkında öne sürülen iddiaları değerlendirmiş ve İbnü'l-Alkamî'nin Hülâgû'ya

dağıtılan paradan tasarruf edilmesi ve dolayısıyla da hazineye daha fazla pay kalması düşüncesini öne sürmüştü. Bunun sonucunda Bağdat'ı savunabilecek yirmi bin askerin terhis edildiği ve diledikleri yere gidip yaşamalarına müsaade edildiği ifade edilmektedir. Halife, savunma bütçesinden kısılarak hazineye aktarılacak bu gelire sıcak bakmıştır.²⁰ İbn Kesîr'in aktardığına göre Bağdat'ın işgalinden önce şehirde sadece on bin asker bırakılmıştır.²¹

Yaklaşık beş asır İslam hilafetinin bayraktarlığını yapan Abbasilerin bu hazin sonu sadece Araplar için değil, tüm İslam dünyası açısından da korkunç bir felaket olmuştur. Gerçekleşen tahrip ve katliamın vahameti bakımından İslam tarihinin en dehşetlisi olan bu hadise, günümüze kadar pek çok ilmi araştırmanın konusunu teşkil etmiştir. Araştırmacı Recep Mahmûd İbrâhîm, *Moğol Tarihi ve Bağdat'ın Sukutu* başlıklı çalışmasında İslam dünyasının Moğollarla imtihanını kapsamlı bir şekilde irdelemiş ve özellikle Bağdat'ın Moğolların eline geçişini sebep ve sonuçlarıyla birlikte ele almıştır.²²

İslam medeniyetinin en güçlü temsilcisi olarak kabul edilebilecek Abbasi-lerin kısa bir süre içerisinde Moğollara yenik düşmesi ve feci bir akıbete uğraması pek çok açıdan incelenmiş ve akademik araştırmaya konu olmuştur. Araştırma konumuzla alakalı olarak Bağdat'ta o tarihlerde yaşananlar edebi çevrelerinin de ilgisini çekmiştir. Zira edebiyatın can damarı duygulardır ve Bağdat'ın istilasıyla birlikte yaşanan korkunç tablo, söz konusu tarihlere şahitlik eden edebiyatçılara ıstırap vermiştir. Bu şairlerin Bağdat'ın tahribi ve akan kanlar hakkında söyledikleri şiirleri Bağdat mersiyesi olarak literatüre girmiştir.²³ Bağdat'ın istilasını mersiye konusu yapan geçmişte pek çok Arap şairi olduğu gibi yakın tarih Arap şiirinde de bu manada bir temayı şiirine konu eden bir şair dikkat çekmektedir. Irak'ın önemli şairlerinden olan Ma'rûf er-Rusâfî, tarihi kaynaklardan yola çıkarak Bağdat felaketini şiirine taşımış ve yaklaşık altmış beyitlik orta hacimli bir kaside kaleme almıştır. Bu çalışmada şairin kasidesi; içerdiği tarihi verilerin doğruluğu, edebi başarısı

gönderdiği iddia edilen ihanet mektuplarının, olaydan onlarca yıl sonra kaleme alınan tarihi kaynaklarda geçmesini kuşku uyandırıcı bulmuştur. Yazara göre yaklaşık bir çeyrek asır Abbâsî Hilafetinde kritik görevlerde bulunmuş ve takdir görmüş böyle bir şahsiyete yönelik iddialar asılsız olmalıdır. Nitekim Moğolların Bağdat işgaline çok yakın tarihte vefat eden Sibt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256), vezir hakkında olumsuz bir şey zikretmediği gibi kendisini methüsenâ etmiştir. Sa'd Muhammed Huzeyfe, *Sukûtu'd-Devleti'l-Abbâsiyye ve devru's-Şî'a beyne'l-hakîkati ve'l-evhâm* (B.y.: Dâru İbn Huzeyfe, 1981), 342.

20 Ebü's-Senâ Mahmûd b. Saîd Makdîş es-Sefâkûsî, *Nüzhetu'l-enzâr fî 'acâ'ibi't-tevârîh ve'l-aḥbâr*, thk. Ali ez-Zevârî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988), 1/282.

21 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/235.

22 Receb Mahmûd İbrâhîm, *Târîhu Muğûl ve sukûtu Bağdâd* (Mansûra: Mektebetu İmân, 2010).

23 Konu çerçevesinde kapsamlı bir çalışma için bk. Muhammed Hamdân, *Edebu'n-nekbe fî't-turâsi'l-'Arabî* (Şam: Menşûrâtu İttihâdî'l-Kitâbî'l-'Arabî, 2004).

ve üslubu açısından incelenecektir. Şairin hayatı ve şairliği hakkında ülkemizde yeterli sayıda akademik çalışma yapıldığı dikkate alınarak²⁴ doğrudan kasidenin incelenmesine geçilecektir.

1. Kasidenin Fasılları

Rusâfî kasidesinde, tarihi ibret için okumuş ve ibret vermek üzere şiir kaleme almış bir bilge sıfatı ile karşımıza çıkmaktadır. Bunun böyle olduğu şiirin ilk beş beytinden hemen anlaşılacaktır. Zira bu ilk beyitlerde, çoğu hikmet şairinde görüldüğü gibi Rusâfî, derin hayat tecrübelerini yansıtmak istemekte ve felek, kader, zaman, hayat gibi oldukça genel yasaları akla getiren kavramlarla sözüne başlamaktadır. Arap şairlerinin sıklıkla dile getirdiği ve insanın karşısında acizliği ifade eden “dehr” kavramıyla bir felaketi işleyeceğinin haberini baştan vermektedir:

هو الدهر لم يرحم إذا شدّ في حرب ولم يتد إماماً تمخض بالخطب

Felek ki savaşa koyulduğunda kimseye etmez merhamet.

Felaket doğuracaksa hiç de göstermez mühlet.²⁵

Kasidenin matlaı olan bu beyit bir bakıma tüm şiir boyunca verilecek olan mesajın ilk nüvesini teşkil etmektedir. Bağdat'ın başına gelenler dehr/felek denilen hâkimin emrinden çıkmıştır. İbretimiz hikmet dersleri içeren ilk beş beyitten sonra şair fasıllar halinde işgal ve tahribatın tasvirlerine başlayacaktır.

İkinci fasılda son Abbasi Halifesi Müsta'sım'ın, Bağdat'ın sukutuna neden olan gafletine değinir. Bu faslın en çarpıcı beyti şöyledir:

أطال هجودا في مضاجع لهوه على ترف والدهر يقظان ذو ألب

Zevkusefa yataklarında, lüks içinde derin derin uyudu.

Hâlbuki felek, hırslı ve gözleri açık uyanık idi.

Ebu'l-Bekâ er-Rundî'nin (ö. 684/1285) meşhur Endülüs Mersiyesinden ilham aldığı açıkça belli olan bu beyitte, Halifenin Bağdat'ta gaflet uykusu içerisinde devleti bekleyen tehditlerden bihaber oluşuna sitem edilmekte-

24 Şair hakkında Türk ilahiyatlarında oluşmuş alan yazın genel hatlarıyla şu şekildedir: Serkevt Mustafa Aziz, *Ma'ruf er-Rusafi'nin şiirlerinde Türkiye ve Türkler*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001); Erol Ayyıldız, “Ma'ruf Er-Rusâfî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/69-71; Ahmed Matlub, “Ma'ruf er-Rusaff'nin Arap Dili ve Edebiyatıyla İlgili Eserleri”, çev: Tacettin Uzun, Erişim 06 Mayıs 2022; Nevin Karabela, “Ma'ruf er-Rusafi ve Şiirlerinde Kadın”, *Şarkiyat Mecmuası* 14 (2009), 39-57; Rabiha Çelebi, “Ma'ruf er-Rusafi Sosyal, Siyasi ve Edebi Hayatı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1994), 361-374.

25 Ma'ruf er-Rusâfî, *Divânü Ma'ruf er-Rusâfî* (Kahire: Muessesetu Hindâvî, 2013), 553-556. (Çalışmanın bundan sonraki kısmında şairin ilgili kasidesi incelenecektir. Dolayısıyla makalede iktisatlı davranarak sayfa sayısını artırmamak amacıyla her beyit için tekrar tekrar atıfta bulunulmayacaktır.)

dir. Halife uyusa da kendini bekleyen tehlikeler uyumaz. Bu tarz bir anlatım Rundî'de de şöyle görünür:

يا غافلاً وله في الدهر موعظةً إن كنت في سِنَّةٍ فالدهر يقظانُ

*Ey felekte kendisi için ibretler bulunduğu halde gaflet içerisinde olan!
Sen uyusan da felek öyle gözleri açık sana bakar.²⁶*

Üçüncü fasılla birlikte Rusâfî, savaşa neden olan Sünni-Şîf çatışmasına ve Bağdat istilasına neden olan arka plana değinir. Kasidenin fikri yapısının önemli bir ögesi olan dâhili ihtilaf vurgusu bu fasılda yer alır. Abbasilerin yok olmasına neden olan asıl tehlikenin Moğollardan önce iç çekişme ve ihanet olduğunun bu fasılda altı çizilir:

فأضمر للمسعتم الغدر وانطوى على الحقد مدفوعاً إلى الغش والكذب

*Halifeye içten içe derin bir ihanet besledi ki bu Onu,
Hile ve yalana sevk etmiş oldu.*

Bir sonraki fasılda ise istilanın başlayıp Moğol ordularının şehre saldırışı, insanların katledilişi ve Halifenin çaresizce olanları izlemesi ayrıntılı bir şekilde tasvir edilir.

Son fasılda ise olaylar, şairin siyasi ve sosyal mesajlarına uygun olacak şekilde kurgulanır. Şairin asıl anlatmak istediği, kasideyi neden kaleme aldığı ve Bağdat istilasının bugünlere söylemek istedikleri hep bu faslın omurgasını teşkil etmektedir. Burada verilmek istenen ders ve ibretler üçüncü başlıkta ele alınacaktır.

2. Hikmet Beyitleri

Rusâfî, şiirlerinin çoğunda karşımıza telkin ve irşat misyonu üstlenmiş bir eğitimci çıkar. Kendi döneminde yaşanan siyasi gelişmeler ve sosyal dönüşümleri dikkatle gözlemleyen ve bunlar karşısında nasıl bir tavır izlenmesi gerektiğini tavsiye eden bilgi bir halk şairi olmak ister. Onun gözünde şiir, toplumun ıslahı ve bilinçlendirilmesi için bir araçtır. Düşünce özgürlüğü, cehaletin ortadan kaldırılması, ilim ve adaletin yaygınlaştırılması ve sosyal adaletin sağlanması gibi konulara değinir.²⁷ Özellikle dar gelirli insanların vaziyetlerini tasvir etmeye eğilimlidir.²⁸ Rusâfî, yaşadığı toplumda yaşanan olumsuzluklara karşı tecrübeli bir toplum bilimci gibi yaklaşım çözümler sun-

26 Abdülhadi Timurtaş, "Bir Şehir Mersiyesi Örneği: Ebu'l-Bekâ Er-Rundî'nin Endülüs Mersiyesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/36 (2015), 223.

27 Tevfik Recebî, "Ma'rûf er-Rusâfî: Vakfâtun min hayâtihî ve edebihî", *et-Turâsu'l-Edebî* 1/4 (1388), 74.

28 Hannâ Fâhûrî, *Târîhu'l-edebî'l-Arabî* (Beyrut: Matbaatu'l-Bûlîsiyye, 1953), 1030.

maya çalışır.²⁹ Bu açıdan şair kelimenin tam anlamıyla bir ıslahatçıdır.³⁰ Edebiyatçılığını ağırlıklı olarak ıslahata adanmış böyle bir şairin şiirlerine hâkim olan üslup da doğal olarak hikmet beyitlerine yer vermeyi gerekli kılmıştır. Bağdat gibi İslam medeniyetinin başkenti olan bir şehrin bir anda hunharca katledilmesi gibi korkunç bir akıbetten, alınması icap eden dersler olmalıdır. Hülâgû acımasız bir zalim ve ordusu da insanlıktan nasipsiz bir cani sürüsüdür. İbnü'l-Alkamî de ihanetin en çirkin portresini kendinde çizen hasis bir haindir. Ancak Rusâfî gibi ıslahatçı bir toplum şairi için bunlar yeterli değildir. Ona göre zaten bilindik ve beklendik gerçeklerin ikrarından ibaret olacak bir şiir ile topluma karşı görev yerine getirilmiş olmaz. Bu yüzden kaside de ibretimiz hikmet beyitlerine rastlanır:

أرى الدهر كالميزان يصعد بالحصى ويهبط بالموزون ذي الثمن المرابي

Görüyorum ki felek terazi gibi; çakılı yükseltir, değerli olanı aşağıya indirir.

Moğolların Bağdat'ı tamamen istila etmesinin ardından şehrin âlim ve kadıları öldürülmüş, İbnü'l-Alkamî de geride kalan enkaz şehirde nüfuz elde etmiştir. Şair bu yaşananın feleğin mükerrer bir oyunu olduğunu ifade etmek ister. Hakikaten ilmî ve ahlaki faziletleri havi kimselerin ihmal edildiği, hakir ve değersiz olanların ise ilgi ve değer gördüğü bir dünyada yaşıyor olduğumuzu hatırlatma ihtiyacı hisseder. Şairin bu terazi teşbihinin kendisine özgü olduğunu söyleyemeyiz. Abbasi şairinin öncü isimlerinden İbnü'r-Rûmî'nin de (ö. 283/896) hemen hemen aynı minvalde şöyle bir hikmet şiiri vardır:

وَيُخْفِضُ كُلَّ ذِي شَيْمٍ شَرِيفَةً رَأَيْتِ الدَّهْرَ يَرْفَعُ كُلَّ وَغْدٍ
وَلَا يَنْفُكُ تَطْفُو فِيهِ حَيْفَةً كَمَثَلِ الْبَحْرِ يَغْرُقُ فِيهِ حَيٍّ
وَيَرْفَعُ كُلَّ ذِي زِنَةٍ خَفِيفَةً أَوْ الْمِيزَانَ يَخْفِضُ كُلَّ وَافٍ

Gördüm ki felek her sefili yükseltir, karakteri yüce olanı da indirir.

Aynı deniz gibi. Canlı olan onda boğulur, leş ise hep üstünde kalır.

Yahut terazi gibi. Ağırlığı olan aşağıda, bomboş olan da yukarıda.³¹

Diğer bir hikmet beytinde de şair, insanın gününü süsleyen imkânlar içerisinde yarının tehlikelerine kulak asmadan gafilane yaşadığını şöyle dile getirir:

لقد غره أن الخطوبَ روابض ولم يدر أن الليث يربض للوثب

Belaların yere çökmüş olması Onu aldattı.

Bilmedi ki aslan yere sadece sıçramak için çöker.

29 İsmail Nâdirî, "Ma'rûf er-Rusâfî muhalilun ictimâiyyun li'l-fakri ve'l-hirmân", *et-Turâsu'l-Edebî* 3/8 (1389), 112.

30 Muncit Mustafa Behçet, "Sulâsiyyetu'l-fakr ve'l-mer'a ve't-tufûle kemâ yusavviruhâ Ma'rûf er-Rusâfî", *Buhûsun ve Dirâsât* 11/21 (2007), 144.

31 Ebû Mansûr es-Seâlibî, *el-Muntehal*, thk. Ahmed Ebû Alf (İskenderiyye: y.y. 1936), 203.

Bu beyitteki hikmet hakikaten de ibret verici bir hayat gerçeğini ifade etmektedir. Hayatın belirli bir zamanında sefası sürülen bolluk, rahat ve imkânlar devam etmeyecek bir süre sonra darlık, zahmet ve sıkıntılara dönüşecektir. Şair gayet ilgi çekici bir teşbihle belaları saldırmak için yere çökerek pusu vaziyetini alan aslana benzetir. Aslanın o hali ilk bakışta onun tehlikesiz olduğu zannını uyandırır da tam aksine bir saldırıya hazırlandığını göstermektedir.

3. Satır Arası Siyasi Mesajlar

Hayatının önemli bir kısmında siyasetle doğrudan iştigal etmiş hatta Meclis-i Mebusân'da milletvekilliği yapmış olan Rusâfî, şiirlerinde içtimai ve siyasi konulara yoğun bir şekilde yer vermiştir. Onun nezdinde edebiyatın değeri toplumu bilinçlendirme işlevindedir. Şairin bu yönünü araştırma konumuz olan kasidesinde de açıkça görmek mümkündür. Tarihi verilerin kaynaklık ettiği bu şiirde şairin amacının salt tarihi aktarım olmadığı ve dolaylı güncel meselelere dair mesajlar vermek istediği açıktır. Zira Rusâfî kasidesini şu maktâ ile bitirmektedir:

وما اندملت تلك الجروح وإنما ببغداد منها اليوم ندب على ندب

O yaralar hiç iyileşmediği gibi

Bağdat'ın yaraları bugünlere kadar hep kangren bir hal aldı.

Şairi kasidenin son beytinde “bugün” ifadesini özellikle seçmiştir. Şöyle ki şair bir tarihçi değildir ve edebiyattan amaç da hedef kitleye tarih dersi vermek olamaz. Şair, toplumu bir hedefe doğru güdüleme amacıyla duyguları heyecana getirmeye çalışmaktadır. Bunun vesilesi ise geçmişte yaşanmış büyük felaketleri etkileyici bir üslup ile tekrar hayalde canlandırmaktır. Şair, son beytindeki “bugün” ifadesiyle “Hülâgû” afeti gibi toplumsal felaketlerin her zaman için mümkün olduğunu ve ders alınmazsa her zaman farklı suretlerde yeni Moğol istilalarının tekerrür edeceğini ifade etmeye çalışmaktadır.

Girişte bahsedildiği üzere Bağdat'ın Moğol istilasına kurban gitmesinin en birinci etkeni olarak, şehri koruyacak olan askeri varlığın olası tehditler karşısında zayıf bırakılması zikredilmektedir. Moğollar gibi tüm Orta Asya ve Orta Doğu'yu hâkimiyeti altına alan devasa bir askeri gücün komşuluğunda olan Abbasilerin, ordularını ve surlarını daha da tahkim etmeleri gerekirken tam aksine asker sayısını azaltması büyük bir stratejik hata olmuştur. Halifeyi böyle apaçık bir hataya iten girişte işaret edildiği gibi refah sevgisinden başka bir şey değildi. Zira daha fazla asker daha fazla masraf demektir. Toprakların güvenliği için sarf edilecek harcamaların yerine saray ve şehrin imarı, gösterişi belki de lüks yaşamın konforu tercih edilmişti. Dönemin yö-

netiminin düştüğü bu hata pek çok tarih kaynağında dile getirilmiş ve mağlubiyetin önemli bir sebebi olarak gösterilmiştir. Tarihin tekerrürden ibaret olduğunu düşünen Rusâfî de bu hatanın tarih boyu tekrarlandığına imada bulunarak şöyle der:

ولسنا وإن كانت كبارا قصورنا نرد هلاكو بالقتال على العقب

Saraylarımız büyük olsa da

Hülâgû'yu savaşıarak defedecek halde değiliz.

Şairin burada, savunma sanayisini ihmal ederek gösterişli saraylar peşinde koşan idarecilere göndermede bulunduğu açıktır. Halifenin, vezirine uyararak asker sayısını azaltması bir hata olduğu gibi İslam ülkelerinin de savunma ve silah sanayisine gereken yatırımları yapmaması behemehâl vahim sonuçlar doğuracaktır.

Rusâfî, halifenin hataları üzerinden güncel siyasi mesajlar vermek istediğini gösteren pek çok beyit bulunmaktadır. Şaire göre Abbasi devleti idarecilerinin yaptığı en büyük hatalardan birisi de servet biriktirme ve bu serveti kamusal harcamalar yerine saray etrafına tahsis etmesidir. Halife bu yanlışın bedelini gayet ağır ödemiştir. Hülâgû, şehri tamamen istila edip Halifeyi huzuruna getirmeden onu birkaç gün aç bırakmıştır. Susuzluk ve açlıktan kıvranan Halifenin önüne içinde saf altın ve incilerden mamul bir kap getirilmiştir. Şairin tasvir etmek istediği sahne hakikaten de çarpıcı anlamlarla doludur:

فقال هلاكو عاجلوه بقصعة من الذهب لإبريز واللؤلؤ الرطب

Hülâgû dedi ki: Ona saf altın ve taze inciden

müteşekkil bir kap verin hemen.

Aç ve susuz insana altın ve değerli taşlardan bir kabın fayda vermeyeceği açıktır. Bir bardak suyun cihana bedel ve bir lokma ekmeğin dünyalar dolusu servetten değerli olduğu mesajını vermek isteyen şair, ülkeleri yönetenlere yönelik çarpıcı bir mesaj vermektedir: Eğer ülkenin güvenliği tehdit altında ve yakın uzak muhtemel tehlikeler karşısında savunmasız bir vaziyette ise ülkenin sahip olduğu yer altı ve üstü servetin bir anlamı yoktur. Şair bu mesajını vurgulamak için şöyle der:

ألست لهذا اليوم كنت ادخرتها فدونك فانظر هل تنوب عن الحب

Onları (altınları) bugün için biriktirmemiş miydin sen?

Bak bakalım bir tek danenin yerini tutuyor mu?

Bağdat toprakları Moğol istilasına uğradıktan sonra sarayın gizli mahzenlerinden çıkarılan altınlara işaret eden şair, bu hazinelerin memleket işgal edildikten sonra beş para faydası olmadığına dikkat çekmek ister. Sandıklar dolusu altınlar bir tek buğday tanesinin bile yerini tutamaz çünkü ülke ta-

mamen işgal edilmiştir. Şair bunlardan başka birkaç beyitte de aynı mesajı pekiştirmektedir.

Rusâfî'nin kasidede yer verdiği önemli bir figür girişte atıfta bulunduğuumuz İbnü'l-Alkamî'dir. Şair bu Vezirin, Moğol istilasında son derece kritik bir rolü olduğu üzerinde durmaktadır. Girişte de denildiği gibi tarihi kaynakların çoğu, Vezirin Halifeye dolayısıyla da Sünni Hilafete kumpas kurduğu konusunda hemfikirdir. Her ne kadar bunun aksine tezler ileri sürülmüş olsa da Rusâfî, Veziri masum gösteren tarihi rivayetlere şiirinde itibar etmeyecek ve Onu, hunharca işlenen bir katliama çanak tutan hain olarak takdim edecektir:

ودس إلى الطاغى هُلاكو رسالة مغلغلة يدعو فيها إلى الحرب

Savaşa teşvik etmek üzere zalim Hülâgû'ya, gizli bir mesaj gönderdi.

Bu beyitle şair, Vezirin kumpas kurduğuna işaret eden tarihi vesikalara itibar ettiğini açıkça bildirir. Fakat burada dikkat çekilmesi gereken apayrı bir husus göze çarpmaktadır. Vezirin istiladaki yerini tayin eden fasla geçildiğinde şairin, Kerh'te yaşananlar hakkında "fitne" tabirini kullanması ve Şîî nüfusa karşı yağma ve katliamda bulunulduğuna göndermede bulunması anlamlıdır. Şöyle ki Halifenin her daim yanında bulunan en önemli ve güvenilir adamı bir Vezir nasıl olur da böylesine büyük bir ihanetin içine sürüklenir. Bir vezir, sadece kendisine ve ülkesine değil tüm İslam dünyasına karşı dehşet verici çirkinlikte bir ihanete nasıl ve neden çanak tutar? Şair anlaşılan bu muhtemel sorulara cevap niteliğinde fasla şu beyitle başlar:

جرت فتنه من شيعة الكرخ جلحت على شيعة في الكرخ بالقتل والنهب
فقامت لدى ابن العلقم ضغائن تحجرن من تحت النياط على القلب

Kerh Şiîlerinden bir fitne zuhur etti,

Onların üzerine katliam ve yağma ile gidildi.

Böylece İbnü'l-Alkamî de derinden derine

Bir intikam duygusu uyandı.

Bağdat'ta sakinlerinin tamamının Şîî olduğu Kerh Mahallesi,³² Abbasilerde Şîî-Sünnî çatışmalarının en yoğun yaşandığı bir merkez idi. Bundan dolayı Bağdat'ta siyasi ve sosyal huzursuzluk ülkenin tarihinde çoğu zaman eksik olmamıştır.³³ Kaynaklar Kerh mahallesinde Sünni-Şîî mensupları ara-

32 Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1995), 4/448.

33 Abbasilerdeki mezhepsel çatışmalar ve bunun neden olduğu siyasi çekişmeler hakkında bir çalışma için bk. Süleyman Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", *Marife* 4/2 (2004), 219-243.

sında 422/1032,³⁴ 441/1050,³⁵ 443/1052,³⁶ 444/1053,³⁷ 478/1086³⁸ ve 582/1187³⁹ tarihlerinde öldürme ve talan ile sonuçlanan çatışmalar yaşandığını bildirmektedir. Bu mezhepsel çatışmalar bu tarihlerle sınırlı değildir. Daha sonrasında da pek çok çatışma meydana gelmiştir.⁴⁰

Şairin bu fasıl üzerinden, Moğol istilasına uğrayan Bağdat'ın korkunç sonunu hazırlayan hadiselerin fitilinin Kerh'te ateşlendiği düşüncesini paylaşmakta olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre; Kerh şehrinin Halife'nin oğlu ve sağ kolu olan kişiler tarafından yağmalanarak Şiilerin öldürülmesi Vezirde derin bir intikam duygusunu uyandırmıştır. Vezirin böyle bir halet-i ruhiyeye sürüklenmesinin ardında yatan nedeni devlet içinde izlenen yanlış tutum ve politikalarda aramak gerekir. Farklı mezhebî inançlara sahip kırılğan bir toplumda, devlet büyüklerinin toplumun belirli bir kesimine karşı tarafgirlik yapması hatta onları yok etmeye çalışan tarafa destek olması, devletin sonunu hazırlayacak kumpas ve ihanetlere zemin hazırlamaktadır. Devletin idari kademesinin kendi insanına karşı yaptığı bir takım hatalar, halkın bir kısmını ihanet ve kumpas kurma düşüncesine itebilmektedir. Şair böyle bir tehlikeyi şiiri üzerinden vererek devletin karar mekanizmalarına mesaj vermek istediği düşünülebilir.

Sonuç

Çağdaş Arap şiirinde biçim olarak Klasik Arap kaside yapısını benimsemekle birlikte muhteva açısından güncel konuları ele alan Mısırlı Mahmûd Sâmî el-Bârûdî (ö. 1904), Veliyyüddîn Yeken (ö. 1921), Ahmed Şevki (ö. 1932) ve Hâfız İbrâhîm (ö. 1932) gibi şairler Arap edebiyat tarihçileri tarafından neo-klasik şeklinde tanımlanmaktadırlar. Onların bu tanımına uyan diğer bir şair de Iraklı Ma'rûf er-Rusâfî'dir. Bu çalışmada şairin, Bağdat'ı istila ederek Abbasi hilafetine son veren Hülâgû ile son Abbasi Halifesi Musta'sım arasında yaşananları konu edindiği kasidesi incelenmiştir. Kasidenin tarihi dayanağı daha ziyade İbn Esîr, İbn Kesîr ve Zehebî gibi Sünni tarihçilerin verileri olmuştur. Bu tarihçilerin aktardığına göre Bağdat'ın sukutunda,

34 Ebu'l-Hasen İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1997), 7/748.

35 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/507.

36 Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1992), 15/330.

37 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2006), 13/437.

38 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 32/14.

39 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 41/14.

40 Sünni-Şiî çatışmasının tarihi kökleri, nedenleri ve sonuçları hakkında çalışmalar için bk. Abdülmelik Sâvilî, "el-Cuzûru't-târîhiyye li's-sırâ'i's-Şî'i es-Sunni", *Mecelletu'l-'Ulûmi'l-İctimâ'iyye ve'l-İnsâniyye* 7/14 (2018), 278-296; Emily Hawley, "Sünni Ve Şii İslam: Modern Çatışmanın Tarihsel Bağlamı", çev: Rmazan Tarik, *Bitlis İslamiyat Dergisi* 1/1 (2019), 73-76.

Vezir İbnü'l-Alkamî'nin ordudaki asker sayısını azaltmak ve Hülâgû'ya gizlice bilgi sızdırarak ajanlık yapmak gibi bir cürmü olmuştur. Bunun aksini söyleyen tarihçiler de vardır. Fakat Rusâfî, kasidesinde sadece ihanete kail olan mezkûr yorumu esas almış ve İbnü'l-Alkamî'yi Moğol istilasında Halife'ye ihanet eden bir isim olarak öne çıkarmıştır. Bu yaklaşım, şairin ıslahatçı yönü ile ilgili olmalıdır. Zira şair toplum için, toplumun ıslahı için şiir söylemeyi edebiyatçılığının merkezine koymuştur. Bağdat'ın sukuta uğradığı 1258 öncesi ile şairin büyük yıkılışlara tanıklık ettiği yirminci yüzyıl başları arasında Sünni-Şii çekişmesi bakımından çok bir fark yoktur. Bağdat ve civarında asırlar boyu devam eden ve Müslümanlara hilafetin yıkılması ve katliamlar yaşanması gibi çok ağır bedeller ödeten Sünni-Şii çatışması hala devam etmektedir. Bu çatışma, bölgenin önemli bir aktörü olan Şiîleri gerçek düşmanla işbirliği yapmaya sevk etmektedir. Diğer taraftan Halife, Bağdat'ın işgal öncesi nispeten müreffeh vaziyetine kanaat etmiş ve askeri varlığı ihmal etmiştir. Ülke gelirlerini sarayında saklamış ve Bağdat'ın bekasını temin edecek harcamalar hususunda ileri görüşlü davranmamıştır. Şair özellikle bu iki hususta mesajlar vererek tarihi bir şiiri anlamlı kılmaya çalışmaktadır. Müslümanların savunma sanayii ve kalkınma hamlelerinde yapacakları yatırımların ülkenin dış görüntüsüne ve refahına ayrılacak harcamalardan çok daha hayati öneme sahip olduğunun altını çizmek istemiştir. Bu açıdan Rusâfî'nin kasidesi, tarihi bir olayı edebi üslup içerisinde aktarırken güne ve gelecek kuşaklara belirli düşüncelerin satır arasında nasıl telkin edilebileceğine dair fikir vermektedir denilebilir.

Kaynakça

- Abdul Karim, Muhammad. "Baghdad's Fall And Its Aftermath Contesting the Central Asian Political Background and the Emergence of Islamic Mongol Dynasties". *Al-Jāmi'ah: Journal of Islamic Studies* 56/1 (2018), 187-224.
- Ayyıldız, Erol. "Ma'rûf Er-Rusâfi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/69-71. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aziz, Serkevt Mustafa. *Ma'ruf er-Rusafi'nin şiirlerinde Türkiye ve Türkler*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Behçet, Muncit Mustafa. "Sulâsiyyetu'l-fakr ve'l-mer'a ve't-tufûle kemâ yusavviruhâ Ma'rûf er-Rusâfi". *Buhûsun ve Dirâsât* 11/21 (2007), 143-176.
- Bemmann, Jan - Reichert, Susanne. "Karakorum, the First Capital of the Mongol World Empire: an Imperial City in a Non-Urban Society". *Asian Archaeology* (2020). Erişim 30 Mayıs 2020. <https://link.springer.com/article/10.1007/s41826-020-00039-x>
- Cüveynî, Ebü'l-Muzaffer Alâüddîn Atâ' Melik. *Târîh-i Cihângüşâ*. 3 Cilt. Kahire: el-Merkezu'l-Kavmî li't-Terceme, 2015.
- Çelebi, Rabiha. "Ma'rûf er-Rusafi Sosyal, Siyasi ve Edebi Hayatı". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1994), 361-374.
- Ebü'l Hayr, (Ebü'l-Fazl) Hâce Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî. *Câmî'u't-tevârî*. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'-Kutubi'l-Arabiyye, ts.
- Fâhûrî, Hannâ. *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*. Beyrut: Matbaatu'l-Bûlîsiyye, 1953.
- Genç, Süleyman. "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti". *Marife* 4/2 (2004), 219-243.
- Hamdân, Muhammed. *Edebu'n-nekbe fi't-turâsi'l-Arabî*. Şam: Menşûrâtu İttihâdî'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2004.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-buldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1995.
- Hawley, Emily. "Sünni Ve Şii İslam: Modern Çatışmanın Tarihsel Bağlamı". çev: Rmazan Tarık. *Bitlis İslamiyat Dergisi* 1/1 (2019), 73-76.
- Huzeyfe, Sa'd Muhammed. *Sukûtu'd-Devleti'l-Abbâsiyye ve devru's-Şî'a beyne'l-hakîkati ve'l-evhâm*. B.y.: Dâru İbn Huzeyfe, 1981.
- İbn Dokmak, Sârimüddîn. *Nüzhetu'l-enâm fî târîhi'l-İslâm*. thk. Sumeyr Tabbâra. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1999.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân. *Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemâni'l-'İber) ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âşarahüm min-zevi's-sultânî'l-ekber*, thk. Halîl Şehhâde. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl. *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Alî Şeyrî. 14 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'-Turâsi'l-Arabî, 1988.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl. *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*. 4 Cilt. Mısır: el-Matba'atu'l-Huseyniyye, ts.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. *el-Envâru'z-zâhire ve'l-kevâkîbü'l-bâhire mine'n-Nücûmi'z-zâhire*. 16 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kutub, ts.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnâvûd. 11 Cilt. Şam: Dâru İbn Kesîr, 1986.

- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân. *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997).
- İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer. *Târîhu İbni'l-Verdî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996.
- İbrâhîm, Receb Mahmûd. *Târîhu Muğûl ve sukûtu Bağdâd*. Mansûra: Mektebetu İmân, 2010.
- Karabela, Nevin. "Ma'ruf er-Rusafi ve Şiirlerinde Kadın". *Şarkiyat Mecmuası* 14 (2009), 39-57.
- Matlub, Ahmed. "Ma'ruf er-Rusafi'nin Arap Dili ve Edebiyatıyla İlgili Eserleri". çev: Tacettin Uzun. Erişim 06 Mayıs 2022. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/184696>
- Nâdirî, İsmail. "Ma'rûf er-Rusâfî muhalilun ictimâiyyun li'l-fakri ve'l-hirmân". *et-Turâsu'l-Edebî* 3/8 (1389), 111-124.
- Özaydın Abdülkerim. "İbnü'l-Alkamî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/483-484. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özaydın, Abdülkerim. "Alamut". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/336-337. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Özdemir, H. Ahmet. "Moğol İstilasıyla İlgili Çin Kaynakları ve Si Shi Ki'ye Göre Hülâgû'nun Batı Seferi". *Marife* 5/1 (Bahar 2005), 93-106.
- Piyadeoğlu, Cihan. "Selçuklu Ve İsmâilî Kalesi Girdkûh". *Türkiyat Mecmuası* 27/1 (2017), 249-257.
- Pour, Ali Bahrani. "A Study Of An Unknown Primary Document On The Fall Of Abbâsîd Baghdad To The Mongols (Written By The Defeated Side)". *Acta Via Serica* 2/2 (2017), 7-27.
- Recebî, Tevfik. "Ma'rûf er-Rusâfî: Vakfâtun min hayâtihî ve edebihî". *et-Turâsu'l-Edebî* 1/4 (1388), 73-79.
- Rusâfî, Ma'rûf. *Dîvânu Ma'rûf er-Rusâfî*. Kahire: Muessesetu Hindâvî, 2013.
- Sâvilî, Abdülmelik. "el-Cuzûru't-târîhiyye li's-sırâ'i's-Şî' es-Sunnî". *Mecelletu'l-'Ulûmi'l-İctimâ'iyye ve'l-İnsâniyye* 7/14 (2018).
- Seâlibî, Ebû Mansûr, *el-Muntehal*. thk. Ahmed Ebû Alî. İskenderiyye: y.y. 1936.
- Sefâkusî, Ebü's-Senâ Mahmûd b. Saîd Makdîş. *Nüzhetü'l-enzâr fî 'acâ'ibi't-tevârîh ve'l-aḥbâr*. thk. Ali ez-Zevârî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.
- Şahin, Hanifî, "Abbasilerin Son dönemlerinden İlhanlıların Yıkılışına Kadarki Süreçte Şii Sünnî İlişkileri", e-*Makalat Mezhep Araştırmaları* 6/2 (Güz 2013), 17-42.
- Timurtaş, Abdülhadi. "Bir Şehir Mersiyesi Örneği: Ebu'l-Bekâ Er-Rundî'nin Endülüs Mersiyesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/36 (2015), 217-229.
- Tural, Murat. "Hülâgû Han'ın Bağdat'ı İstilas (1258) ve Tahribe Teşvik meselesi". *Tarih Okulu Dergisi* 10/30 2017, 21-50.
- Yûnînî, Ebü'l-Feth Kutbüddîn Mûsâ b. Muhammed b. Ahmed el-Ba'lebekkî. *Zeylû Mir'âti'z-zamân*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1993.
- Zehebî, Şemsuddîn. *Târîhu'l-İslâm*. thk. Ömer abdüsselâm et-Tedmurî. 53 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1993.
- Zehebî, Şemsuddîn. *Siyeru a'lâmî'n-nübelâ'*. 18 cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.